

Gondolkodó párbeszéd

FABINY TIBOR: *TÚL A LITERALIZMUSON. GONDOLKODÓ PÁRBSZÉD A TEOLÓGIAI HERMENEUTIKÁRÓL**

A *Túl a literalizmuson. Gondolkodó párbeszéd a teológiai hermeneutikáról* című kötet már nem sokkal megjelenése után visszhangot keltett, ami több okkal is magyarázható. A kitüntetett érdeklődés szól mindenekelőtt a szerzőnek, Fabiny Tibornak, aki az elmúlt három évtizedben jelentős érdemeket szerzett a bibliai és teológiai hermeneutika tudományának magyarországi megismertetésében, alapelveinek és módszereinek hazai meghonosításában. Az irodalomtörténészként, Shakespeare-kutatóként, világi teológusként egyaránt ismert egyetemi tanár ez irányú érdeklődésének és kutatásainak intézményi háttérét és tudományos közegét mindenekelőtt a Hermeneutikai Kutatóközpont (2010-től HK Intézet) adta/adja, amelynek már a megszületésénél bábáskodott, majd a legutóbbi időkig elnöke is volt. Az 1993-ban (nem előzmények nélkül) Bolyki János református teológus és mások kezdeményezése nyomán több felekezet által alapított ökumenikus kutatóközpont (12–14., 32.) már a kezdetektől a nemzetközi kontextusban pozicionálta magát, nemcsak azzal, hogy legjelentősebb modellje Gerhard Ebeling zürichi kutatóközpontja volt, hanem a Hermeneutikai Füzetek sorozat elindításával is, amely a bibliai és teológiai hermeneutika alpműveivel és kérdéseivel igyekezett megismertetni a magyar olvasókat. Mind a központ, mind a sorozat fontos mérföldkőhöz ért: a kutatóközpont mostanában ünnepelte működésének harmincadik évfordulóját, melyet jubileumi konferencia keretében ünnepelt meg (KGRE, 2024. február 1.), a sorozat pedig eljutott az ötvenedik kiadványához. [Lásd *A Hermeneutikai Kutatóközpont munkája és kiadványai* című 2024-es füzetet.] Vagyis mindkettő töretlenül jelen van a hazai bibliai-teológiai és más tudományos térben, és fontos feladatokat lát el nemcsak a hazai biblikus és teológiai tudományokban, hanem az interdiszciplináris témáknak köszönhetően a filozófiai, patrisztikai, irodalomtudományi, nyelvészeti, történet- és társadalomtudományi gondolkodásban is, jóllehet, elsősorban a hívő befogadókra számít, amit a kutatóközpont céljának a megfogalmazása is mutat: „szolgálni és szemléletet formálni, alakítani; a kritikus, de ugyanakkor a hívő gondolkodást elősegíteni” [32.].

A személyes és tudományos háttéren kívül azonban a *Túl a literalizmuson* mindenekelőtt a középpontba állított témájának, a teológiai hermeneutikának, a hozzákapcsolódó kérdéseknek és dilemmáknak, valamint a kiadvány szokatlan struktúrájának köszönheti visszhangját, hatását. A teológiai hermeneutika, a Szentírás teológiai értelmezése [*Theological Interpretation of Scripture = TIS*] a nemzetközi kutatásban a Biblia értelmezésének, magyarázatának olyan, viszonylag új és egyre jelentősebbé váló iránya/irányzata (sokak szerint paradigmája), amely a posztmodern kor megszámíthatatlan értelmezése és jelentése helyett ismét Isten szavára, Igéjére irányítja az értelmezők figyelmét. Ennek a megközelítésnek, interpretációnak a kulcskérdése az, hogyan lehet elmozdulni a Biblia emberi, történelmi jellegének az elemzésétől a Bibliának mint Isten szavának a megértéséhez, amelyben az olvasónak az Isten és a

* A recenzió megírását a NKFIH OTKA K 138280 pályázata támogatta.

felebarát mélyebb szeretetére való nevelése is központi szerepet játszik. Az irányzat képviselői számára a Szentírás az elsődleges helye annak, ahol Isten hangja „megszólal”; a hermeneutika pedig segít meghallanunk ezt a hangot, az isteni „üzenetet” [Vö. legutóbb Stephen Fowl: *Christian Theological Interpretation*, The New Cambridge Companion to Biblical Interpretation, ed. Ian Boxall, Bradley C. Gregory, Cambridge, Cambridge University Press & Assessment, 2023, 173–190.]. Fabiny Tibor tehát ebben az esetben is kapcsolódik a nemzetközi bibliai hermeneutikai, teológiai gondolkodás kérdésvetéseseihez, amikor „gondolkodó párbeszédre” hívja teológus társait [7.] a teológiai hermeneutika mibenlétéről, lehetőségeiről és az ezekhez kapcsolódó kérdésekről. A párbeszédre hívásnak előzményei is voltak: a szerzőnek a Magyarországi Evangélikus Egyház zsinati vitafórumán elhangzott előadása [2022. június 2.], amelyet a *Lelkipásztor* 2022. évi 8–9. számában publikált. [*Túl a literalizmuson és a liberalizmuson. A teológiai hermeneutika keskeny útja*, Lelkipásztor, 97 [2022], 8–9, 327–332.] Miután úgy érezte, hogy az ott elhangzott felvetései visszhang nélkül maradtak, a tizenegy pontból álló röpiratot két rövid dokumentummal kiegészítve [39–40.], kísérőlevél formájában megírt felkéréssel elküldte lelkészeknek, teológusoknak, kutatóknak, hogy megpróbálja „a hazai teológia állóvizét egy kicsit felkavarni” [30.], illetve megpróbáljon hermeneutikai hidat építeni a különböző nézetek között [29–31.]. A megkeresésre harminchárman válaszoltak, főként a protestáns egyházak képviselői, elsősorban református és evangélikus lelkészek, teológusok, kisebb számban római katolikus teológusok, akiknek közös kincse a keresztény Szentírás, amelyet eltérő perspektívákból értelmezhetnek, de – Puskás Attila kifejezésével – a „töréspontok meghaladását” mindnyájan fontosnak tartják [169.]. Fabiny 281 oldalas könyvének gerincét tehát a röpirat és az erre adott reflexiók, válaszok, viszontválaszok adják; ezt egészíti ki a szerző (és egyúttal szerkesztő) bevezetéssel, téma- és fogalomgyűjteménnyel (melynek szócikkait a korábban megjelent könyvei és tanulmányai alapján állította össze) és a konklúziókat megfogalmazó lezáró fejezettel, utóbbiakat azzal a szándékkal, hogy a párbeszédben, vitában elhangzottakat a bibliai és teológiai hermeneutikában (és általában a hermeneutikában) kevésbé járatos olvasók is követni tudják.

A röpirat, Fabiny szavaival a teológiai-hermeneutikai pamflet [30.] tehát egy újnak tartott irányra, a teológiai hermeneutikára kívánja felhívni a figyelmet, amelynek képviselői főként amerikai [Yale-i Iskola], angol és német teológusok. Gondolkodó párbeszédre hívva a megszólítottakat valóban termékeny dialógust, vagy még inkább „multi-logust” [31.] indított el, amelyben a felvetések és a rájuk adott válaszok legalább annyira szerteágaznak, mint amennyire alapkérdések köré csomósodnak; felmutatva egyúttal azt is, hogy a protestáns teológiai gondolkodás az elmúlt több mint kétszáz évben szinte áttekinthetetlenül gazdaggá vált. Mind a szerző, mind a válaszadók egyértelműen (és elsősorban protestáns) hívó pozícióból szólalnak meg, a Szentíráshoz mint szöveghez a hit szempontjából közelítenek: „[a] szövegértelmezés Isten igéjének a megértéséért van” [33.], és ez a szellemi-lelki küzdelem, „hermeneutikai folyamat” elvezet[het] a megtéréshez, később a hit elmélyüléséhez. A szerző alapkérdése, amelyre választ vár: „Miként lehet úgy értelmezni a keresztény Szentírást, hogy meghalljuk Isten hangját, és elsődlegesen arra figyeljünk?” [46.] Bár Fabiny számára minden ember „hermeneuta”, *homo interpretans*, és Luther nyomán minden ember „teológus”, abban az értelemben, hogy előbb-utóbb szembesülnie

kell Isten és a létezés alapvető kérdéseivel, ezt a kérdést mégis tudós lelkes-, teológus és tanártársai számára teszi fel.

A röpirat – amelynek eredeti címe [*Túl a literalizmuson és a liberalizmuson. A teológiai hermeneutika keskeny útja*] sokatmondóan rövidül le és változik meg a könyv végleges címében – műfaji sajátosságaiból következik a szerző rövid, lényegre törő, olykor leegyszerűsítő megfogalmazása; ez utóbbit a válaszadók közül többen is megjegyzik: Fabiny írását a röpirat műfaja által megkövetelt leegyszerűsítés és a tudományosságra való törekvés, igény feszültsége jellemzi, ahogy Kustár György megfogalmazza [134.]. És valóban paradox helyzet az, hogy miközben a szerző nyitott, árnyalt gondolkodásra hívja a név szerint megszólítottakat és a mindenkori olvasót egyaránt, azon közben az alapfogalmakat, fogalompárokat [például a címadó literalizmus – liberalizmus] gyakran – általa is deklaráltan – leegyszerűsítve használja. Ugyanakkor ez mindenképpen inspirálja a vitát, vagy olykor „teológiai csörtét” [125.], vagyis a dialógust, amelyet ennek ellenére mindvégig a „barátság hermeneutikája” tart mozgásban [136.]. Továbbá a röpirat és a kötet címében egyaránt szereplő ’túl’ határozószó által megnyitott kronológiai szempont azt sejteti, mintha a bibliai és teológiai hermeneutika mára már túljutott volna valamilyen meghatározó korszakán [korszakain], és mintha valamiféle paradigmaváltás következett volna be a Szentírás értelmezéseiben. Mivel [nem okvetlenül Fabiny gondolkodásában, de a röpirat szövegében] a literalizmus, a kötet egyik kulcsfogalma a felvilágosodással kezdődő és lényegében ma is tartó kritikai korszakkal, kritikai paradigmával [sőt, más vonatkozásban a fundamentalizmussal, 8., 11.], a liberalizmus pedig a posztmodern kor főképpen irodalomtudományi irányzatok, mindenekelőtt az olvasóközpontú olvasás [*reader-response criticism*] által inspirált bibliaértelmezéssel is összekapcsolódik, úgy tűnik, mintha napjainkban az írásértelmezés új paradigmája tűnne fel, ezt pedig a szerző a teológiai hermeneutikában látja; „valamiféle paradigmaváltásnak vagyunk a tanúi” – ahogy fogalmaz [14.].

Ezt tekinti a saját, „harmadik” útjának, a röpirat címében jelzett „keskeny útnak” is [35–36.], mert miközben meghaladja a Szentírás „literális” értelmezését, megtartja annak pozitív eredményeit, és miközben elhatárolódik a „liberális” értelmezés szubjektivitásba hajló megközelítéseitől, nem veti el a mindenkori értelmező jogát és felelősségét arra nézve, hogy értelmezze a maga [vagy ha kell, az egyháza] számára Isten szavát. Ugyanakkor a „keskeny út” kifejezés használata mintha valamilyen lehangoló értékítéletet is jelentene a szerző részéről, azoknak a rossz tapasztalatoknak a kifejezését, amelyek szerint a teológiai gondolkodás „szélsőséges” irányai nem látszanak közelíteni egymáshoz. A párbeszédben résztvevők megszólalásai azonban sokszor ellentmondanak ennek, és közös jellemzőjük, hogy a töréspontokat ők sem elsősorban a felekezetek, hanem a teológia különböző ágai, területei között látják, de az „átjárások” lehetőségét nem kérdőjelezzik meg. Míg néhány hozzászólásban magának a válaszadónak a témában felmutatott ismeretei, esetleg valamiféle önigazolása kap nagyobb szerepet, addig a többségük valódi párbeszédre törekszik. Így a válaszok és magának a szerzőnek a viszontválaszai is jócskán árnyalják a röpiratban megjelenő leegyszerűsített képet, szükségesnek tartják a túllépést az egyszerű szembeállításokon [67.], mindenekelőtt a literalizmus és liberalizmus szembeállításán [165.], és fontosnak látják a különbségtételt a történeti és kritikai vizsgálatok között

[55–56.]. Utalnak például magára a literális értelmezés problematikus fogalmára [ami a nyelv eredendő metaforikusságából is következik], a [hallás vagy olvasás által történő] befogadás kérdéseire, vagy éppen a „keskeny út” kifejezés vitathatóságára. Az itt csupán izelítőül említett kérdéses megállapításokhoz kapcsolódik egy másik, a bibliai hermeneutikai irodalomban szintén elterjedt leegyszerűsítés, amely a bibliaértelmezés nagy, olykor évszázadokat is átölelő paradigmáit a problematikus „prekritikai”, „kritikai” és „posztkritikai” jelzőkkel illeti (vö. Mártonffy Marcell, 144–150.).

A gondolkodó párbeszéd legfontosabb vitapontja a szerző által új [„ötödik”] paradigmának tartott [19., 39.] teológiai hermeneutika túlságosan is általános fogalmának értelmezése [36. kk.]. Fabiny szinonimaként használja a keresztény és konfeszszionális hermeneutika [22.] kifejezéseket is, ami még általánosabb síkra helyezi át az általa az íráse értelmezés keskeny útjának is nevezett értelmezői módot. A szerző a párbeszédre hívtakhoz intézett soraiban arra buzdítja a válaszadókat, hogy a teológiai hermeneutika erősségeire, lehetőségeire és gyengéire, korlátaira egyaránt térjenek ki [46–47.], amit egyébként meg is tesznek. A hozzászólók általánosságban is problematizálják a hermeneutika fogalma körüli tisztázatlanságokat, a hermeneutika és exegézis viszonyát vizsgáló, olykor pontatlan megnyilatkozásokat, a teológiai irodalomban is. Ezért a kérdés megválaszolása több hozzászólót is a hermeneutika és az exegézis fogalmának, illetve a kettő viszonyának tisztázására sarkallt [például Kustár Zoltán, 80–81.; történeti áttekintésben Geréb Zsolt, 105–108.], melyek közül jómagam Hubai Péter írását tartom a mindenkor olvasó számára leghasznosabbnak [112–119.], de ugyancsak izgalmas Czentnár Simon Kálvin teológiai hermeneutikájáról írott hozzászólása is [63–70.]. A megkérdoztetek kérdéssé teszik azt is, hogy lehet-e egyáltalán új iránynak/irányzatnak/paradigmának tekinteni a teológiai hermeneutikát, vajon nem volt-e a keresztény értelmezés már a kezdetektől teológiai. Erre a legfrappánsabb választ Hanula Gergely adja, amikor így fogalmaz: a teológiai hermeneutika „valami olyannak a nevesítése, ami mindig is volt” [74.; vö. Szakács Tamás, 194.]; és lényegében ezt mondja Horváth Orsolya is, amikor úgy fogalmaz, hogy számára a teológiai hermeneutika „a Szentírás általi kapcsolat hermeneutikája”, Jézus Krisztus, a hívő és a kettő találkozásának közege [76.].

Ugyancsak ellenvélemény megfogalmazására ösztönzött néhány hozzászólót az is, hogy Fabiny a teológiai hermeneutikát az értelmezés keskeny útjának nevezi, amivel szemben meggyőzően érvel Kodácsy Tamás [120–124., 127–129.], Mártonffy Marcell [144–150.] és Németh Áron [151–155.]. Ez utóbbi a teológiának mint tudománynak arra a sajátosságára emlékeztet, hogy mint tudománynak, ezen belül mint tudományos exegézisnek „bevallott, tudatosított prekonceptiója” [153.] a hit, amiből következik, hogy a teológiai hermeneutika is inkább széles, mint keskeny út [uo.]. Ezt megerősíteni látszanak a mások által is felvetett megjegyzések és főként kérdések: a teológiai hermeneutika hermeneutika vagy exegézis?; önálló diszciplína vagy inkább segédtudomány? [14.]; akadémiai megközelítés, elmélet, szándék vagy módszer?; lehetővé teszi-e a ricoeuri második naivitás élményét? [Czire Szabolcs, 94–95.]; betölti-e azt a hermészi [közvetítői] szerepet a teológiai gondolkodásban és az egyházi gyakorlatban, amelyre már maga Fabiny kérdez rá [47.]?

Mivel minden értelmezés és magyarázat a [szóban elhangzó vagy írott] szövegre irányul, mind a röpiratban, mind a hozzászólásokban központi szerepet ját-

szik az Írás, Szentírás, Biblia, Ige, Kijelentés, Kinyilatkoztatás, kánon megnevezéseinek, kérdéseinek körüljárása. Az őskeresztények számára, akik a héber Bibliát vagy a Septuagintát tekintették az Írásnak, nem volt vitatott a teljes Írás ihletettsége, ahogy Timóteus második levelének sokat idézett helye is megfogalmazta (2Tim 3,26), amit a későbbi értelmezők az Újszövetségre is kiterjesztettek. A 18. századtól kezdődő kritikai gondolkodás ezt már elutasítja, és keresi Isten igéjét a Szentíráson belül, vagyis a kánont a kánonban, és ebben a törekvésükben gyakran visszautalnak Luther „was Christum treibet” („ami Krisztusra mutat”) elvére, mondván, hogy már maga Luther is egyfajta belső kánonban gondolkodott. Fabiny nem tesz egyenlőségjelet a Szentírás és Isten igéje között: a Biblia mint szöveg „nem azonos a kinyilatkoztatással, de hordozza és tartalmazza a kinyilatkoztatást, Isten igéjét” [36.]. Ebben a többször is, leghangsúlyosabban Vankó Zsuzsanna által [197–201.] problematizált megállapításában Fabiny a páli antropológiát hívja segítségül: magának a szent szövegnek is van teste és lelke [7.; amire más vonatkozásban Békési Sándor is felhívja a figyelmet, 57.], és azok, akik csak a szöveg testét érzékelik, vagyis literálisan olvasnak, valójában átlátják rajta, mint egy üveglapon [8.], és nem a szöveg lelkére, „igazi” jelentésére, azaz Isten szavára fókuszálnak. [Ez utóbbira a színes ablaküveg metaforát használja, amelyen nem átnézünk, hanem amelyre ránézünk, és értelmezzük a látottakat.] A szöveg szavait a történelmi, faktuális igazsághoz képest „kevésbé komolyan” értő felfogást a szerző liberalizmusnak nevezi [8.], ami szintén vitákat generál, és ráirányítja a figyelmet arra a feszültségre is, amely abból adódik, hogy a Biblia nemcsak Isten igéje, hanem történeti-irodalmi mű is. [Vö. Szakács Tamásnak a Szentírás természetéről értekező hozzászólásával, 190–194., 196–197.]

A Biblia mint szöveg posztmodern, szöveg- és olvasóközpontú olvasataiban (és ebben egyetértés van a megszólalók között) a krisztológiai értelmezésnek kell az elfogadhatóság mértékét megadnia. A keresztény olvasás mindig is krisztológiai volt, ahogy ez már az őskeresztény kor tipologikus Ószövetség-értelmezésében megmutatkozott, elég az etióp írnok esetére gondolnunk Az apostolok cselekedeteiben [ApCsel 8,26kk.]. Fabiny Luther már említett mondásához („was Christum treibet”) kapcsolódva hangsúlyozza a krisztológiai olvasás fontosságát; ebben az esetben a Szentírás mintegy önmagát is értelmezi. Meg kell azonban jegyeznünk, amit a hozzászólók sem igazán tesznek hangsúlyossá, hogy a mindenkor értelmező soha nem tud elvonatkoztatni a saját korára jellemző hermeneutikai horizonttól. Vagyis a szöveg nemcsak átlátszó vagy színes ablaküveg, hanem „szövet” is [Fabiny szava, amely Roland Barthes háló-metaforáját idézi meg], amelynek sokirányú kapcsolódásai mindenkor fenntartják az értelmezések dinamikáját; a Szentírás megértése soha nem lehet befejezett.

A kötet párbeszédében kiemelt szerepet kap az is, hogy a bibliaértelmezés [jelentsen ez bármit is ebben az esetben] közege mennyiben tud ma is az egyház lenni a maga „intézményi fogatkozásaival” [Mártonffy Marcell, 145.]. A szerzők és a hozzászólók egyaránt érzékelik azt, amit James D. Smart után a „Biblia különös csendje az egyházban” kifejezéssel szoktunk illetni. A 21. századi értelmező számára a Szentírás ihletettsége [nem a verbálinspiráció, hanem Isten szavának a Szentlélek által irányított lejegyzése, megértése értelmében, 37.] problematikus, a verbálinspiráció értelmezői alapállásába pedig kevesen tudnak behelyezkedni. Röpiratának 7. pont-

jában Fabiny az egyháznak mint legfontosabb értelmezői közegnek a rehabilitálására hívja fel a figyelmet, a közös keresztény értelmezésre, amely egyfelől a Szentlélek által „mozgásba hozott” hermeneutika, másfelől örömforrás, nem utolsósorban pedig lehetőséget ad a felolvasásra, a hangzó szóra, és ezzel az őskeresztény kor orális igehirdetésének, kérügmájának a megidézésére, az írott szöveggé vált isteni szó újbóli hangzóvá tételében. Fabiny hangsúlyozza, hogy az egyház rehabilitálása megköveteli a tanítás, a rendszeres teológia és a kánon rehabilitálását is, a *regula fidei* elvének figyelembevételével történő olvasást. A Biblia értelmezésének, keresztény olvasásának a kiindulópontja továbbra is a hit kell, hogy legyen, és a mindenkori értelmezés fontosságát a szerző szerint mi sem mutatja jobban, minthogy az egyház legkorábbi közösségeinek írásértelmező tevékenysége „ajándékozott meg minket a keresztény Bibliával” [43.]. Az egyház az, ahol a mindenkori értelmezők láncolata, Fabiny szavaival, „a szentek közössége” jelen van [43.]. Az Egyház, a gyülekezetek közös értelmezői munkájában különös felelőssége van azoknak a szakteológusoknak, akik egyúttal gyakorló lelkészek is, mert a teológusok között folyó párbeszéd eredményeit ők tudják az igehirdetésbe, a gyakorlatba a legkönnyebben átvinni, ahogy erre például Németh Áron [154–155.] és Zsengellér József [85–87.] is felhívja a figyelmet.

A Fabiny Tibor által kezdeményezett gondolkodó párbeszédnek a hitelességét magának a szerzőnek a hitelessége adja, a szerzőé, aki egész életében maga is gondolkodó párbeszédet folytatott a Szentírással [33.], valamint az Írás értelmezőivel, még akkor is, ha a kizárólagosságra törekvő, szélsőséges megnyilvánulásokkal nem értett egyet [36.]. Ahogy írja, különösen hatott rá Ulrich Luz hatástörténeti iskolája, az a nyitott, ökumenikus teológiai és interdiszciplináris légkör, amelyet ott megtapasztalt és követni akart [54.]. Az általa sürgetett és a „Fabiny-műhelyben” régóta jelen lévő és megvalósult dialógus – ahogy Pecsuk Ottó személyes hangú méltatásából [165–168.] kiolvasható – valójában már a tanítás–tanulás, mester–tanítvány kapcsolatban megkezdődik, és észrevétlenül fordul át abba az állapotba, amikor a tanítvány maga is mesterré, egyúttal kollégává válik, és tudatosan benne a dialógus fenntartásának felelőssége.

A párbeszéddel együtt, vagy még inkább annak remélt eredményeként Fabiny Tibor „hermeneutikai hídépítésre” is vállalkozik, amit nyitott, türelmes, a különböző nézeteket egyforma komolysággal latba vető szemlélete szintén lehetővé tesz, és amit valójában már megkezdett a kutatóközpont és a sorozat elindításával. Az egyik hozzászóló, Simon Tamás László Italo Calvino *Láthatatlan városok* című regényének egy rövid szakaszát idézi, amelyben a szereplő így fogalmaz: „A hidat nem az egyik vagy másik kő tartja [...], hanem a belőlük formált ív vonala.” [178.] Fabiny Tibor kötetében megvalósul a híd, még annak ellenére is, hogy időnként az olvasónak az az érzése, a válaszadók olykor az általuk elképzelt hidat látnák szívesebben. [*L'Harmattan*]

D. TÓTH JUDIT